

Trädgårdsarkeologi i Frisens park

Arkeologisk utredning på Djurgården i Stockholm

PM Arkeologerna 2021:3

Karin Lindeblad, Ann-Mari Hållans Stenholm & Jens Heimdahl

Figur 1 Undersökningsområdet på Djurgården i Stockholm är markerat med en lila cirkel.
Grafik: Arkeologerna.

Innehåll

Arkeologisk utredning på Djurgården i Stockholm	1
PM Arkeologerna 2021:3.....	1
Inledning	4
Kulturhistorisk bakgrund.....	5
Frisens park	5
Den äldsta parken på Bergsjöjölund.....	6
von Sprengporten utvecklar parken	7
Carl Magnus Fris park	8
Frågeställningar, metod och genomförande	9
.....	11
Resultat	11
Damm	11
Vattentillförsel till dammen	14
Gångvägar.....	15
Fyndmaterial	17
Sammanfattning.....	18
Förslag till vidare insatser	21
Referenser	22
Historiska kartor	22
Administrativa uppgifter.....	23

Arkeologerna, Statens historiska museer

Kontakt: 010/480 80 00

info@arkeologerna.com

www.arkeologerna.com

Omslagsbild: ”En söndag i Frisens park” målning av Frans Willhelm Laurin 1868.
Stockholms stadsmuseum. Möjligen är det byggnaden Kvikkjokk, som syns i bakgrunden vid vattnet.

Inledning

Under fem dagar i maj 2021 genomfördes en arkeologisk utredning i Frisens park på Djurgården i Stockholm. Parken anlades på 1770-talet och ägs sedan 1838 av Kgl Djurgårdens förvaltning (KDF). Bakgrunden till utredningen är den förestående restaureringen av en damm i parken.

Utredningen utfördes av Karin Lindeblad och Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna vid Statens historiska museer (SHM) på uppdrag av Nivå Landskapsarkitektur AB (Nivå). De hade i sin tur fått uppdraget av KDF, inför en restaurering av en damm i parken. Länsstyrelsen i Stockholms län har informerats om utredningen.

Syftet med utredningen är att skapa ett kunskapsunderlag för dammen och dess närmaste omgivningar inför restaureringen. Fokus har därför legat på att undersöka dammens konstruktion och vattentillförsel samt att lokalisera och undersöka ett par gångvägar i dammens närhet. Inför fältarbetet har även en översiktlig analys och rektifiering av historiska kartor genomförts.

Figur 2 Utredningsområdet i Frisens park är markerat med en rektangel.

Figur 3 Utsnitt ur en karta över Djurgården från år 1696, renoverad år 1779. I stort sett hela Djurgården omgavs då av ett två meter högt plank och användes som kunglig jaktpark. Frisens park anlades senare inom det området som benämndes Biskops Jakten, i södra delen av kartan. På kartan syns jaktstjärnan på Stora Jakten och nordväst om denna Rosendals äng. Lantmäteristyrelsens arkiv, Djurgårdskartor.

Kulturhistorisk bakgrund

Frisens park ligger vid Biskopsudden, på södra delen av Djurgården, vid inloppet till Stockholm. Djurgården kallades tidigare Valmundsön och ägdes under 1200- och 1300-talen bland annat av Klara kloster och ärkebiskopen i Uppsala. I januari 1452 blev Valmundsön formellt en kunglig domän och under Johan III:s regeringstid inrättades en mindre djurgård på öns västra delar. År 1671 beslutade Karl XI att jaktparken skulle vara direkt under kungens dispositionsrätt. Stora delar av Djurgården hägnades in med ett högt staket och en så kallad jaktstjärna anlades vid Rosendal (Tollin 2017:50ff, 95). Den mindre jakten vid Biskopsudden kallades för Biskops Jakten, namnet är sannolikt en kvarleva från Uppsalabiskopens medeltida ägoinnehav på Valmundsön.

Från och med mitten av 1700-talet minskade intresset för jaktparken och delar av Djurgården uppläts till personer i de kungliga kretsarna och köptes av privatpersoner. Vid Rosendal gavs Georg Johan de Besche besittningsrätt till jägarbostället år 1791 och år 1759 förvärvade bokhållaren Isak Kierman det tidigare jägarbostället vid Biskopsjakten. Han kallade egendomen för Bergsjölund och uppförde byggnader och en park. Denna kom senare att kallas Frisens park, efter den nästöljande ägaren grosshandlaren Carl Magnus Fris (Bolin m fl 1925: 109ff; Laine 2003:27ff).

Frisens park

Parken ligger på södra delen av Djurgården i direkt anslutning till Saltsjön. Den naturliga topografin är dramatisk, med stora nivåskillnader och uppstickande partier av berg i dagen.

Parkens gestaltning har utgått från och förstärkt de naturgivna förutsättningarna, med alléer och gångvägar som har bundit samman sittplatser, utsiktsplatser och en anlagd damm. Anläggningen är mycket välbevarad och många av de historiska parkelementen är synliga i terrängen idag.

Frisens park är ett tidigt exempel på en engelsk landskapspark, som anlades innan det fanns professionellt skolade trädgårdsarkitekter i Sverige. Detta skedde först år 1780, när Fredrik Magnus Piper, som bland annat ritade de engelska parkerna i Haga och Ulriksdal, återvände efter en sjuårig studievistelse i England, Frankrike och Italien.

Frisens park beskrivs i sin samtid som en nymodighet. År 1779 skrev den kunglige bibliotekarien och publicisten Carl Christoffer Gjörwell: "Deremot har jag ej sett något i den smaken, ehuru en miniature, så vackert, som general Sprengtportens Nybygge på Djurgården; men han har ock därvid al möjelig Hjelp af Naturen" (Olausson 1993:105).

Det finns ett stort antal historiska kartor över parken. I den följande texten presenteras tre av kartorna, de som har bedömts som mest informativa.

Den äldsta parken på Bergsjölund

Den äldsta kartan med en karterad park är från 1773 och det är intressant att notera att parken hade ungefär samma utbredning som den tidigare jaktparken. När kartan upprättades ägdes Bergsjölund sedan drygt tio år av bokhållaren Isak Kierman.

Figur 4 Utsnitt ur karta över Bergsjölund från år 1773, när Isak Kierman ägde egendomen. Lantmäteristyrelsens arkiv. Djurgårdskartor.

I lantmätaren Jonas Brolins textbeskrivning anges att Bergsjölund ligger "vid Stora Segelleden" och "äger en ganska behagelig utsikt". Direkt söder om byggnaderna fanns en "Trägård eller Parterre" och vid vattnet ett "Stort och vackert Lusthus".

Den drygt 10 hektar stora parken var enkelt utformad med vägar, som utgick från gårdsbebyggelsen och sedan ledde vidare ut ur parken. I östra delen av parken fanns tre runda och två rektangulära platsbildningar. I Brolins beskrivning anges att det fanns ekar, björkar, aspar och hasselbuskar i parken samt "vägar jämte parterrer och jordvallar för promenader, med mycken kostnad anlagte".

von Sprengporten utvecklar parken

År 1775 köpte friherre Jakob Magnus von Sprengporten egendomen (Bolin m fl 1925:109) och parken utvidgades med cirka 4 hektar mot norr och nordväst. Kartan över byggnaderna och parken från år 1777 är uppmätt och beskriven av lantmätaren Lars Reinhold Kökeritz. Både karteringen och kartbeskrivningen är ovanligt detaljerad och informativ (bilaga 1).

Figur 5 Karta över Bergsjölund från år 1777 egendomen ägdes då av Jakob Magnus von Sprengporten. Lantmäteristyrelsens arkiv, Djurgårdskartor.

Av kartan framgår det att grundstrukturerna från den äldre parken har behållits men att ett stort antal nya gångvägar har lagts till, vilket skapat nya rörelsemönster och siktlinjer. Även nya platsbildningar har tillkommit, medan andra har försvunnit. I den nya centralaxeln, i nord-sydlig riktning framför byggnaderna, har bland annat en damm, boskéer och alléer anlagts.

I kartans text anges vilka träd som då fanns i parken: Ek, björk, surapel, lind, asp, rönn, al, tall, gran, hassel och hägg. Av texten framgår det också att parken var under uppbyggnad när den karterades, bland annat nämns nyplanterade träd och planteringar som då inte var färdigställda.

Carl Magnus Fris park

År 1792 köpte grosshandlare Carl Magnus Fris Bergsjölund, som utökades med Ryssviken, Biskopsudden och Waldemarsudde. Fris ska ha lagt ner stora summor på att försköna parken ytterligare och den ansågs i sin samtid vara den vackraste på Djurgården (Bolin m fl 1925:109f). Av kartan, som inte är lika detaljerad som den förra, framgår det att flera alléer har tillkommit och att nya byggnader har uppförts i parken. På kartan har också en bro ritats ut över dammen. I gräsytan, pelousen, väster om dammen har lantmätaren Otto Carl von Fieandt markerat en obelisk (?) på en konstgjord kulle, som syns tydligt i terrängen idag (figur 13).

Figur 6 Utsnitt av karta över Frisens park från år 1794, när grosshandlaren Carl Magnus Fris ägde egendomen. Lantmäteristyrelsens arkiv, Djurgårdskartor.

Familjen Fris ägde Bergsjölund fram till år 1838 när egendomen köptes av KDF, som utvecklade parken ytterligare. Parken blev ett populärt besöksmål, med bland annat ett schweizeri, ett kafé med alkoholförsäljning. Så småningom förföll Bergsjölunds byggnader och revs. Den nuvarande byggnaden på platsen, Kvikkjokk, uppfördes i slutet av 1850-talet och ägdes bland annat av grundaren av Berns salonger (Bolin m fl 1925:221ff).

År 1909 hölls en konsthantverks-och konstindustriutställning i östra delen av Frisens park, med Ferdinand Boberg som arkitekt. Idag finns inget kvar av utställningsområdet, förutom Teodor Lundbergs skulptur "Gossen med fisken", som tidigare stod i en skogsbacke i Frisens park (Bolin m fl 1925:225).

Frågeställningar, metod och genomförande

Inför fältarbetet i parken ställdes följande frågor:

- Hur har dammen varit utformad med avseende på kantskoning, djup och slänt?
- Finns det spår under mark efter de diken som anges vara till för vattentillförsel på kartan från 1779?
- Hur har gångvägarna varit utformade med avseende på uppbyggnad, materialval och bredd?

Vid utredningen användes en arkeologisk metod som är särskilt anpassad för trädgårdslämningar (jmf Lindeblad & Nordström 2015). Inför undersökningen rektifierades ett urval av de historiska kartorna. De lades sedan in i ett GIS program där de fungerade som bakgrund till våra inmätningar, vilket förenklade tolkningsarbetet.

Redan i ett tidigt stadium av fältarbetet stod det klart att den historiska kartan från år 1779 hade bäst överensstämmelse med både dagens karta och de synliga historiska parklämningarnas läge. Kartan används därför som underlag i den följande texten.

Vid fältarbetet togs fyra schakt togs upp i ett område i och vid dammen. Schakten placering valdes med utgångspunkt från frågeställningarna, mot bakgrund av de historiska kartorna och med hänsyn till den befintliga växtligheten samt i samråd med parkchef Gunnar Björkman, KDF och landskapsarkitekt Jonas Berglund, Nivå. Dessutom mättes dammen och ett urval av de historiska parkelement som var synliga i terrängen in.

Figur 7 Västra partiet av dammen var delvis vattenfylld vid utredningen. I bakgrunden skimtar utsiktsplatsen, som anlagts i ett naturligt höjdläge. Foto från väster: Karin Lindeblad, Arkeologerna.

Schakten togs upp med hjälp av grävmaskin. På grund av ihållande och kraftiga regnväder vattenfylldes dammen och botten kunde inte tas fram. Gångvägarna, som låg 0,05-0,10 meter under dagens markyta, togs endast fram i plan och ligger därmed kvar. Under fältarbetet togs materialprov på gångvägarnas grusbeläggning (se vidare bilaga 2).

Samtliga schakt (OS), lager (SL), stenkonstruktioner (SS), nedgrävningar (SN) och fynd (F) mättes in med RTK GPS och fotograferades. De enskilda lämningarna beskrevs därefter på särskilda blanketter. All data överfördes och bearbetades därefter i programmet Intrasis. Fynden samlades in och relaterades till respektive lämning och har sedan registreras i samma program. När projektet är avslutat arkiveras Intrasisprojektet på Historiska museet i Stockholm.

Figur 8 Plan över utredningsområdet mot bakgrund av 1777 års karta. Utredningsschakten är markerade med rött. Skala 1:1000.

Figur 9 Ann-Mari Hållans Stenholm och Jens Heimdahl dokumenterar dammen och gångvägen söder om denna. Bakom dem syns en gammal ek, troligen en av de som karterades redan år 1777. Foto: Karin Lindeblad, Arkeologerna.

Resultat

Som redan nämnts fokuserades utredningen på dammen och området i direkt anslutning till denna. I den följande texten redogörs för utredningens resultat.

Damm

Schakt 511, 691

Enligt det historiska kartmaterialet anlades dammen under den perioden som von Sprengporten ägde Bergsjölund. Dammen finns sedan med på flera historiska kartor fram till år 1835.

Dammen har anlagts i en naturlig lågpunkt och möjligen har ett av syftena med att anlägga den varit att avleda och tillvarata vatten från den vattensjuka öppna pelousen i väster. För övrigt verkar dammen ha anlagts i förskönande syfte. Det finns inga skriftliga uppgifter om

att den hyst fisk, även om exempelvis karpfiskar är viktiga för att förhindra igenväxning av vattenytan.

Figur 10 Plan över undersökta och inmätta objekt med karta från 1777 som bakgrund. På planen är schakten markerade med rött, berg i dagen och stensatta kanter markerade med

grått, dammen och dammkanter med blått, träd med brunt och gångvägar med gult. Skala 1:400.

Norr om dammen finns en hög kulle med en plan övre yta. Höjddpartiet är markerat som en utsiktsplats med "holländska lindar" på kartan från år 1779, där det också anges vilka vyer som kan ses från utsiktsplatsen (D n-t, bilaga 1).

På kartan från år 1796 finns en bro ut över dammen utritad (se figur 6). Bron har varit en förlängning av den nord - sydliga gångvägen söder om dammen. Norr om bron finns en gångväg karterad på samma karta. Läget för bron är väl synligt i terrängen idag.

Figur 11 Akvarell av CF Akrell från 1800-talets början med dammens östra del och utsiktsplatsen i bakgrunden. Träbron över dammen är något välvd och vilar på ett stenfundament. (Ur Bolin m.fl 1925:59).

Dammen har varit knappt 75 meter lång och upp till 8 meter bred, med en mjukt böljande form, som följer den naturliga topografin. I östra delen är den delvis igenfylld och i detta parti finns berg i dagen i dammens norra sida. På södra sidan finns en naturlig flack förhöjning, vilket har inneburit att dammen inte har varit synlig på avstånd från söder. Enligt den historiska kartan har det funnits boskéer och gångvägar direkt söder om dammen (D z, a, bilaga 1).

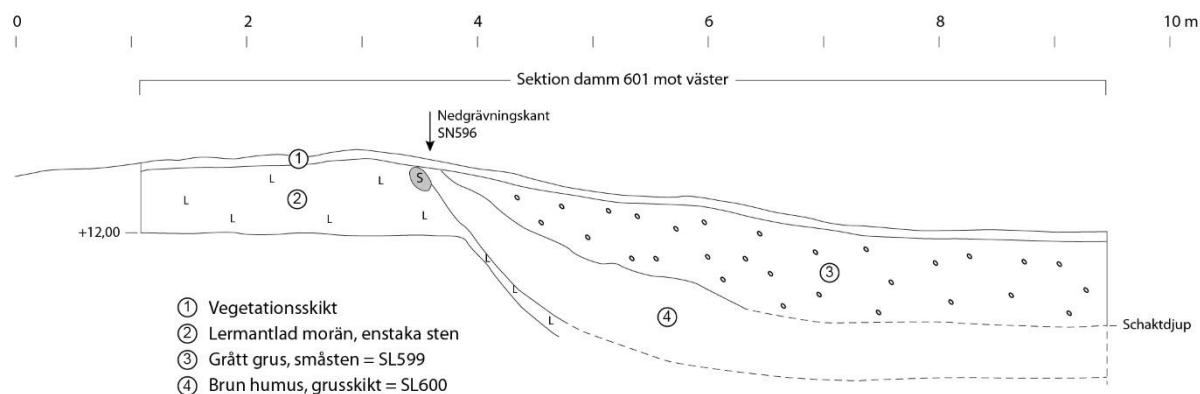
Det västra partiet var delvis vattenfyllt, även före regnvädret. I detta parti fanns vid undersökningstillfället blommande vildtulpaner, som kan vara reliktväxter från tidigare generationers planteringar.

Våra inmätningar av dammen stämmer väl överens med dammens utbredning på kartan från år 1779, framför allt i dess västra del. Vid utredningen togs två schakt upp i dammens södra sida. Dammens södra kant framträdde tydligt i båda schakten (SN697).

Resultaten visar att den har varit nedgrävd i den naturliga grågula moränleran. Eftersom leran har en tätande funktion har dammen kanter inte behövt förstärkas med trä eller sten.

På grund av att schakten vattenfylldes vid regnvädret, var det inte möjligt att schakta ner till dammens botten. Men med hjälp av en geologkäpp kan dock dammens djup uppskattas till cirka 1,3 meter. Grundvattnet steg i den östra delen av schaktet redan vid 0,7 meters djup.

Dammen har fyllt igen med olika material (SL599, SL 600). Framför allt i det övre lagret fanns stora mängder kasserade föremål som vinglas, buteljer och flaskor och fat. Föremålens datering visar att dammen fylldes igen vid kring 1800-talet mitt. Detta stämmer väl överens med informationen från de historiska kartorna och kan tolkas som att dammen togs ur bruk när familjen Fris lämnade Bergsjölund.

Figur 12 Profiliritning över dammens södra parti i schakt 511. Den streckade linjen i botten visar dammens uppskattade djup. Profiliritning Ann-Mari Hållans Stenholm, renritning Henrik Pihl, Arkeologerna. Skala 1:60.

Vattentillförsel till dammen Schakt 819

I dag dräneras pelousen genom ett betongrör, som går under den västra allén och vidare in genom gångväg 535 (se nedan). Det innebär att detta område, som enligt 1777 års karta varit planteringar är vattensjukt. På samma karta finns ett dike markerat, väster om dammen i pelousen, som anges i kartans text ha gett vattentillförsel till dammen (fig 5, 10, D u, bilaga 1).

Vid utredningen togs ett schakt upp i pelousen i syfte att lokalisera detta dike. I schaktet fanns dock inga som helst spår efter diket, trots att det togs upp i en lång sträcka och djupgrävdes på flera punkter. I schaktet fanns endast den naturliga gulgråa leran, cirka 0,2 meter under dagens markyta.

Resultatet är förbryllande. Möjligen har lantmätaren ritat in ett dike som då var under planering, men som sedan aldrig genomfördes.

Figur 13 På bilden till vänster synd det schakt togs upp i pelousen i syfte att lokalisera det dike som enligt 1777 års karta, ledde vatten till dammen. I bakgrunden skymtar Kvikkjokk. Fotot är taget mot söder. Till höger syns pelousen mot norr. Längst bak i bild skymtar den uppbyggda kullen, som det enligt 1794 har stått en obelisk (?) på. Foto: Karin Lindeblad, Arkeologerna.

Gångvägar

Schakt 747, 511

Norr om Bergsjölunds byggnader fanns enligt kartan från år 1779 en "sand plan" och från den utgick sedan de två alléerna i ett, som tillsammans bildade ett V, eller en så kallad gåsfot (D l, bilaga 1). Mellan dessa finns en gångväg markerad, som leder vidare fram till dammen. Här finns även två träd markerade, omgivna av gräsplaner. Vid undersökningen mättes stor stubbe och en gammal ek in, som sammanfaller med trädens placering på kartan. Eken och stubben är med största sannolikhet kvarlevor från 1700-tals parken och har stått i den centralaxel som har fortsatt vidare söderut till Bergsjölunds byggnader och vidare ut i en brygga i Saltsjön.

Mellan stubben och eken är en nord-sydlig gångväg markerad på kartan. På ömse sidor om denna har det funnits gräsbevuxna planer omgivna av unga träd och rosenbuskar (D x, bilaga 1). Norr därom fanns de boskéer, som nämnts ovan.

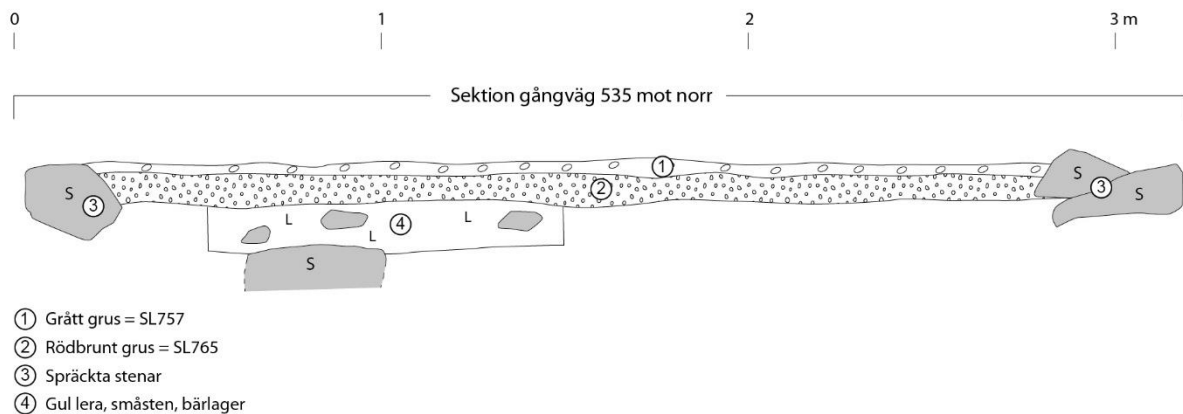

Figur 14. Gångvägen i nord-sydlig riktning syns som en förhöjning i terrängen och leder fram mot den gamla eken. Bakom eken syns utsiktsplatsen på en naturlig förhöjning. Däremot syns inte dammen, som ligger nedanför utsiktsplatsen från detta håll. I förgrunden syns schakt OS 747 med gångvägens östra kantstenar vid tumstocken. Foto mot nordväst: Ann-Mari Hållans Stenholm, Arkeologerna.

Den nord-sydliga gångvägen (SS 535) är väl synlig i terrängen mellan stubben och eken. Gångvägen syns som en 0,3 - 0,4 meter hög och knappt 3 meter bred förhöjning, som är kantad med spräckta stenar i längdriktningen. Området som den går igenom är tämligen låglänt i förhållande till omgivningen, vilket förstärks genom att gångvägen är upphöjd.

Ett parti av gångvägen schaktades fram i södra delen, för att undersöka dess uppbyggnad och identifiera vilket material som valts som beläggning. I schaktet syntes att de spräckta stenarna, i gångvägens ytterkanter, var lagda i minst två skift med en slät sida utåt (SS776). Mellan dem hade först ett upp till 0,15 meter lager med lera och mindre stenar lagts ut som bärlager (SL1000001). Över lerlagret finns ett upp till 0,08 meter tjockt lager med finkornigt rödaktigt grus, den äldsta beläggningen på gångvägen (SL765). Detta har vid ett senare tillfälle ersatts med ett 0,03 meter tjockt grågrått grus, med betydligt större kornstorlek (SL535).

Den kvartärgeologiska analysen av grusmaterialen visar att materialet domineras av röd granit. Det mest troliga är att gruset är att gruset hämtats lokalt på Djurgården. Denna typ av grus är lättast tillgängligt i strandkanten men det kan också ha hämtats i en täkt på land (se vidare Heimdahl, bilaga 2).

Figur 15 Profilritning över gångväg 535. Profilritning Karin Lindeblad, renritning Henrik Pihl, Arkeologerna. Skala 1:20.

Gångvägens bredd, mellan kantstenarna, har varit cirka 2,4 meter, vilket motsvarar ungefär 3 alnar. Den har varit belagd med grus och inte sand, som anges i karttexten på 1777 års karta. Sand verkar tidigare ha varit en allmän benämning på finkorniga material, innan materialen delades in i sand, grus, silt etc utifrån kornstorlek. I äldre trädgårdsböcker kan vi också se att färgen på gruset verkar ha varit viktigt för parkens gestaltning och att de färger som föredrogs framför andra förefaller ha varit rött och gult (jmf Lundberg & Seidler 2018).

Bärlagret under beläggningarna bestod av lera med mindre sten. Bärlagrets beskaffenhet indikerar att gångvägen har vältats. Genom detta hindrade ogräs att växa och ytan hårdgjordes. Liknande konstruktioner på gångvägar och undersökts i den engelska parken i Riddersvik i Stockholm (Lindeblad & Karlsson 2017).

Vid utredningen identifierades även liknande kantstenar (2SS 568) i alléernas ytterkanter och på den "sand plan", som har funnits mellan Bergsjölunds byggnader och den nord-sydliga gångvägen. Detta indikerar att både alléerna och planen haft en liknande uppbyggnad som gångvägen.

Även intill dammen påträffades ett mindre parti av en gångväg (SL524), cirka 1,5 meter söder om dammen. Denna gångväg var mer fragmentariskt bevarad men kunde ses som ett cirka 0,6 meter (1 aln) brett grusstråk i öst-västlig riktning. Det rödaktiga gruslagret var endast 0,01 meter tjockt och påminde om det äldsta gruslagret i den nord-sydliga gångvägen (SL765). Det fanns inget bärlager under gångvägen, utan gruset låg direkt på ett tunt vegetationsskikt.

Fyndmaterial

Fyndmaterialet som samlades in vid undersökningen har registrerats på 25 fyndposter, samtliga fynd kommer från i utfyllnadslagren i dammen (bilaga 4). Föremålen kan dateras till andra halvan av 1700-talet och framåt i tid. Den allra största kategorin är de trasiga föremål som kan kopplas till mat, dryck och tobaksrökning - trasiga vinglas, flaskor och buteljer, selterglas, mineralvattenflaskor, kritpipsskaft och fat i olika material. Dessutom finns det ostronskal, som trots att de kommer från Västkusten, var vanliga vid festligare tillfällen under framför allt 1700-talet men även under 1800-talet. Fyndmaterialet visar att dammen har använts för avfall redan under 1700-talet men framför allt under 1800-talet när den gradvis fylldes igen och parken var ett populärt besöksmål.

Figur 16 I dammens fyllnadsmassor fanns stora mängder fynd. På den vänstra bilden syns ostronskal, kritpipsskaft, skärvor av planteringskrukor, porslin, flaskor samt ett sigill med texten "Arraks punsch". Till höger är några av de vinglas som låg i fyllnadsmassorna i schakt OS 691.

I materialet finns även skärvor från handdrejade planteringskrukorna. Denna typ av krukor är oglaserade och användes framför allt för att driva upp plantor och sticklingar. De började tillverkas i Sverige på 1600-talet och det var först vid mitten av 1800-talet som de formpressade krukorna började massproduceras (Lindqvist 1981:118f; Currie 1993). Förekomsten av kasserade planteringskrukor visar att plantor har drivits upp någonstans i dammens närhet, troligen vid gårdsbebyggelsen.

Sammanfattning

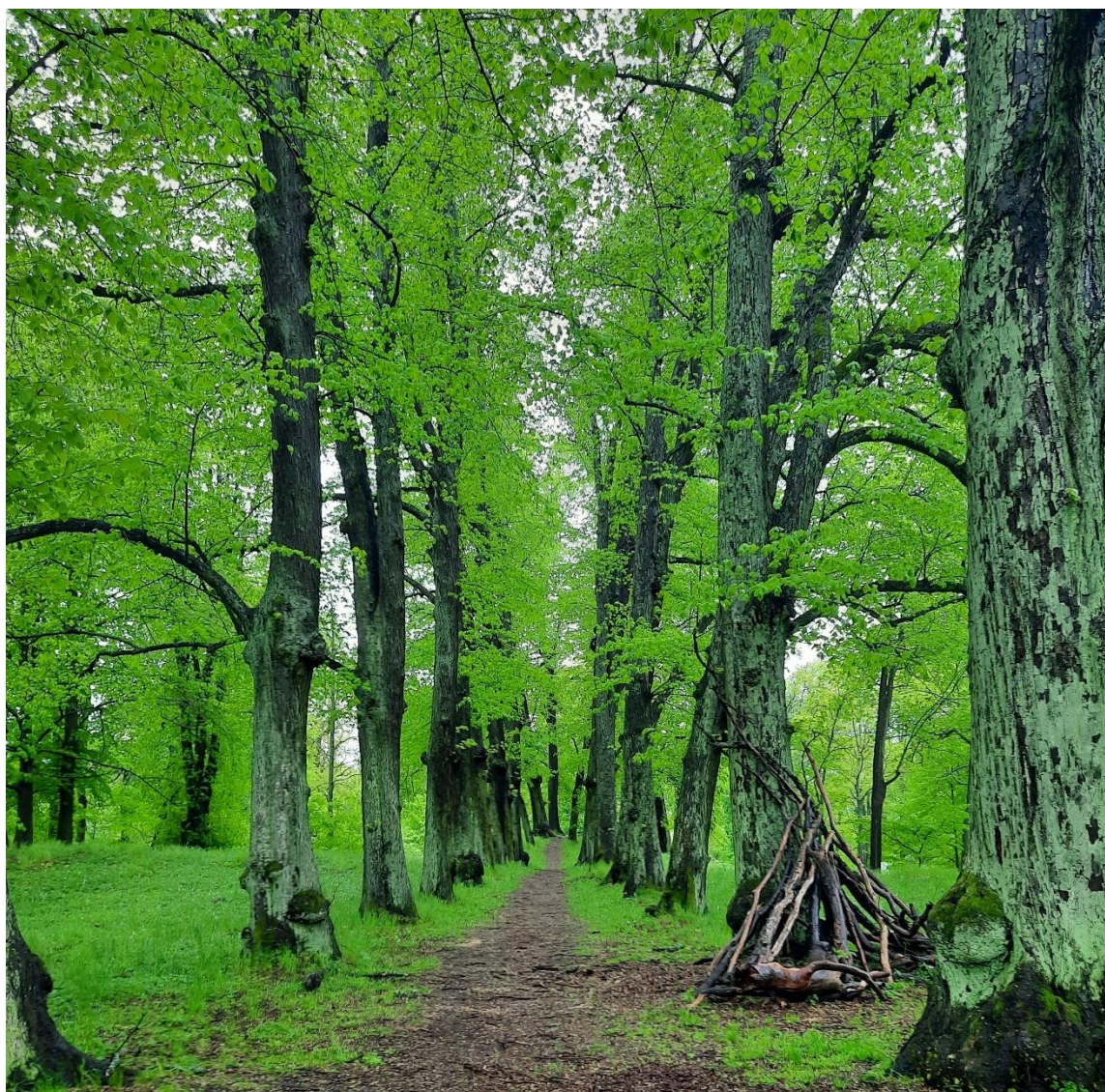
De historiska parklämningar som undersöktes är mycket välbevarade och ett stort antal av de historiska parkelementen, som finns i det äldre kartmaterialet, är väl synliga i terrängen. Det innebär att det i Frisens park finns en fossil park både i markytan och under mark. Lämningsarna från den historiska parken har ett högt dokumentvärde och kan användas både som underlag vid restaurering och inom forskningen.

Genomgången av de historiska kartorna visar att det fanns en park vid Bergsjölund redan i början av 1770-talet, men det är okänt när denna anlades. Den äldsta kartan visar en cirka 10 hektar stor, ganska enkel promenadpark med gångvägar och fem platsbildningarna. Det är tydligt att både gångvägarna och platsbildningarna har anlagts i samklang med den naturliga topografin, som delvis har omformats. Det är också intressant att notera att parken har haft i stort sett samma utbredning som 1600-talets jaktpark Biskopsjakten.

När sedan von Sprengporten förvärvade Bergsjölund behölls i huvudsak de tidigare gångstråken men mellan dessa lades nya gångvägar, platsbildningar, alléer och planteringar ut och dessutom anlades en damm centralt i parken. Dammen anlades med en mjukt böljande form, en nymodighet som kom med de engelska parkerna, där man försökte eftersträva likheter med naturliga vattendrag (Olausson 1993:294f).

Den detaljerade och informativa kartan från 1777 ger som helhet en bild av en tidig engelsk park, som har behållit en del av de äldre mer linjära elementen från den äldre parken, till exempel de V-formade alléerna centralt framför gårdsanläggningen.

På 1790-talet köptes egendomen av handelsman Fris. Kartan från år 1794 är inte lika detaljerad som den förra, men det är uppenbart att huvuddragen från von Sprengportens park har behållits. Vissa tillägg har gjorts, bland annat finns en bro utritad över dammen i det aktuella utredningsområdet.

Figur 17 Allén norr om utsiktsplatsen, en av parkens alléer som har bevarats sedan 1700-talet. Foto: Karin Lindeblad, Arkeologerna.

Dammen anlades i slutet av 1770-talet och sedan varit i bruk fram till mitten av 1800-talet, när familjen Fris lämnade egendomen. Utredningen visar att dammen har anlagts i ett naturligt låglänt parti, där grundvattnet stiger vid 0,7 meter under markytan. Dammen har

varit cirka 1,3 meter djup och har anlagts i ett parti med naturlig lera, delvis kantad av berg i dagen, vilket innebär att kanterna på dammen inte har behövt någon skoning.

På 1777 års karta anges att dammen har försetts med vatten från ett dike väster om denna. Vid utredningen togs ett schakt upp i syfte att lokalisera diket men inga spår efter detta kunde ses i marken. Möjligen har lantmätaren ritat ut ett dike, som då var under planering, men som sedan aldrig färdigställdes.

Söder om dammen lokaliserades och undersöktes två partier av två olika gångvägar. Gångvägarna är viktiga element för att förstå rörelsemönster och siktlinjer i en historisk park. Även gångvägarnas beläggning var en viktig del av parken, inte minst utifrån estetiska aspekter (jmf Statens fastighetsverk 2015:23; Lundberg & Seidler 2017).

Den nord-sydliga gångvägen syns tydligt i terrängen och den går mellan en gammal ek och en stor stubbe efter samma trädslag. Båda dessa träd mättes in och motsvaras av träd på 1777 års karta, vilket innebär att de kan ha vuxit här redan vid slutet av 1700-talet.

Gångvägen var upphöjd med ett bärlager av lera, som hölls samman av kantstenar i flera skift. På leran fanns två olika beläggningmaterial, i en bredd av cirka 2,4 meter (3 alnar). Den äldsta beläggningen bestod av ett fint, rödaktigt grus medan den yngre beläggningen var ett betydligt grövre grått grus. Gångvägens uppbyggnad tyder på att den har vältats, för att erhålla en hårdjord yta och minska tillväxten av ogräs.

Vid utredningen identifierades även liknande kantstenar i alléernas ytterkanter och på en ”sand plan”, som har funnits mellan Bergsjölunds byggnader och den nord-sydliga gångvägen. Detta indikerar att både alléerna och planen haft en liknande uppbyggnad som gångvägen.

Den öst-västliga gångvägen har gått längs med dammen och hade en liknande beläggning som den äldsta beläggningen på den nord-sydliga gångvägen. Gångvägen vid dammen var betydligt smalare, cirka 0,60 meter bred (1 aln) och var anlagd direkt på ett tunt, naturligt vegetationslager. De två gångvägarna har alltså haft både olika bredder och uppbyggnad, vilket visar att det finns flera olika slags gångvägar i parken, och att de användes på skilda sätt. De har varit belagda med grus och inte med sand, som anges i karttexten från år 1777. Den kvartärgeologiska analysen visar att materialet, som domineras av röd granit, har hämtats lokalt på Djurgården antingen i strandkanten eller i ett grustag på land.

Figur 18 I västra kanten av dammen växte gula vildtulpaner (Tulipa sylvestris) vid undersökningstillfället. De kan vara reliktväxter från tidigare generationers park. Foto: Karin Lindeblad, Arkeologerna.

Förslag till vidare insatser

Med utgångspunkt i den arkeologiska utredningen föreslår vi följande inför den kommande restaureringen:

- Vid restaureringen av dammen kan dess utbredning och djup rekonstrueras utifrån våra inmätningar, i kombination med Lars Kökeritz karta från år 1777. Troligen vattenfylls dammen om den återställs till sitt tidigare djup, eftersom grundvattnet stiger redan vid 0,7 meters djup.
- Idag dräneras den vattensjuka pelousen via ett betongrör under den västra allén och vidare in genom den historiska gångvägen 535 (figur 14). Vattnet stannar sedan i området mellan de båda alléerna. De tidigare planteringarna på ömse sidor om gångvägen kan upplevas som två dammar. Vattnet från pelousen bör därför ledas bort på ett annat sätt.
- Dammen har anlagts så att den inte är synlig på avstånd från söder. Från åtminstone slutet av 1700-talet har det funnits en träbro över dammen, som bör ha varit synlig på avstånd och skapat ett intressant blickfång. Platsen för brofästet är väl synligt i terrängen och vi föreslår att bron rekonstrueras utifrån CF Akrells målning (figur 11). En bro över dammen skulle förstärka upplevelsen av denna och tydliggöra denna historiska parkdel.
- Vid utredningen identifierades gulblommande vildtulpaner (figur 18) i dammens västra kant. De kan vara reliktväxter från historiska planteringar. Därför föreslår vi en botanisk inventering, vid upprepade tillfällen, i området kring dammen.
- Utredningen indikerar även att Lars Kökeritz verkar ha mätt in befintliga träd. En inventering av träden i dagens park, med utgångspunkt i den historiska kartan kan därför vara värdefull.
- På utsiktsplatsen norr om dammen står idag en bänk, som med fördel kan bytas ut mot en mer historisk utformning. Bra exempel på lämpliga bänkar finns exempelvis i 1700-talspaken på Gunnebo slott, utanför Kungsbacka.
- På Kökeritz karta anges vilka vyer som kan avnjutas från utsiktsplatsen (D n-t, bilaga 1). Vyerna har skapats genom att träden har varit "underqvistade". Möjligen kan flera siktlinjer återskapas genom att takkronorna höjs på dagens träd samt genom röjning av sly och mindre träd. Detta bör undersökas vidare.
- Om gångvägarna i utredningsområdet ska restaureras föreslår vi att deras bredder behålls och att de beläggs med ett liknande material, som identifierades vid utredningen (bilaga 2) och att kantstenarna tas fram varsamt.
- Det är för närvarande inte helt klargjort hur alléerna, platsbildningarna och de övriga historiska parkdelarna har varit utformade utanför det aktuella utredningsområdet. Om även dessa ska restaureras bör arbete föregås av en ny utredning, som i första hand kan fokuseras på de lämningar som är synliga ovan mark.

Avslutningsvis vill vi poängtera att den historiska parken är mycket välbevarad både i markytan och under mark. Lämningarna har ett mycket högt dokument- och forskningsvärde, vilket innebär att framtida markarbeten i parken bör ske med stor försiktighet, så att inte lämningarna efter tidigare generationers parkanläggningar förstörs.

Bilaga 1 Transkribering text 1779 års karta, Caroline Särnqvist, KDF

Bilaga 2 Analys av grusmaterial från gångvägar, Jens Heimdahl, Arkeologerna, SHM

Bilaga 3 Tabell arkeologiska objekt

Bilaga 4 Tabell fynd

Referenser

Bolin, G., Östman, N. & Hedberg, T. 1925. *Djurgården förr och nu*. Stockholm.

Currie, C. 1993. Archaeology of the flowerpot in England and Wales, circa 1650-1950. *Garden History Vol 21, No 2*.

Lindeblad, K. & Nordström, A. 2015. Trädgårdsarkeologi i medeltida och tidigmoderna städer. *Källor till trädgårdsodlingens historia: tre tvärvetenskapliga seminarier 2010 - 2012 arrangerade av Nordiskt Nätverk för Trädgårdens Arkeologi och Arkeobotanik (NTAA)*. SLU Alnarp.

Lindeblad, K. & Karlsson, P. 2017. *Trädgårdsarkeologi i engelska parken i Riddersvik*. Arkeologisk utredning. Arkeologerna PM 2017:5.

Laine, C. 2003. Lustslottet på Djurgården. (red) Laine, C. *Rosendals slott*. Stockholm.

Lindqvist, G. 1981. Krukor och fat. *Svenskt krukmakeri under 400 år*. Stockholm.

Lundberg, D. & Seidler, J. 2018. *Skötsel av historiska trädgårdar. Grusgångar*. Riksantikvarieämbetet/Hantverkslaboratoriet. Stockholm.

Olausson, M. 1993. *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*. Stockholm.

Statens fastighetsverk. 2015. *Parkvård i kulturmiljö. Råd och erfarenheter. 2015.06.01*.

Tollin, C. 2017. *Stockholm, Klara kloster och Kungsladugården. Bebyggelseutvecklingen runt Mälarens utlopp från 900 - omkring 1600 med särskild hänsyn till förhållandena i Nationalstatsparken*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien. Handlingar Historiska serien 33.

Historiska kartor

1696 Karta Edward Bratt, renoverad 1779 av Erland Ström, Lantmäteristyrelsens arkiv A99-1:20

1773 Karta Jonas Brolin, Lantmäteristyrelsens arkiv, Djurgårdskartor

1777 Karta Lars Reinhold Kökeritz, Lantmäteristyrelsens arkiv, Djurgårdskartor

1794 Karta Otto Carl von Fieandt, Lantmäteristyrelsens arkiv, Djurgårdskartor

Administrativa uppgifter

SHM dnr: 515-00475-2021

SHM projektnr: 750619736

Intrasisprojekt: A2021:96

Undersökningperiod: 24-28 maj 2021

Projektgrupp: Karin Lindeblad, Ann-Mari Hållans Stenholm, Jens Heimdahl

Koordinatsystem: Sweref 99 TM

Dokumentationshandlingar: förvaras i Statens historiska museers arkiv i Stockholm

Fyndmaterial: Fnr 1-26 har lämnats till KDF